

Bencsik Péter

DEMARKÁCIÓS VONALTÓL ÁLLAMHATÁRIG

A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések.

Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 11.)

ELKH BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 155 oldal

Bencsik Péter történész, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense, a Trianon100, valamint az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport tagja, témafelelőse nem első alkalommal foglalkozik a(z) (állam)határok, határ-átlépések és határsértések politika-, jog- és diplomáciatörténetével, a territorializálódás, a határ menti kapcsolattartás és konfliktusok kérdésével, körülményeivel. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének gondozásában, 2022-ben megjelent munkája tehát nem előzmények nélküli, de mégis hiánypótló munka. Bencsik korábbi – magyar, illetve idegen nyelvű – publikációi korszakokon átívelő képet festettek a kelet-közép-európai határ-rezsimek sajátosságairól, mintegy előkészítve jelen kötet megszületését, vagyis Trianon helyi hatásainak, az új határ menti területek sorsának komparatisztikai célú tanulmányozását.

Bencsik Péter *Demarkációs vonaltól államhatárig* című kötetének nyíltan vállalt célja, hogy – a klasszikus nézőpontokon túllépve – a békeszerződés szocioökonómiai következményeire fókuszálva, a hétköznapi szintjén, mikrotörténeti jelleggel mutassa be a trianoni határ mellett élt emberek történeteit, a határ(on)-lét individuális tapasztalatait. Vizsgálva azon változásokat, fordulatokat és körülményeket, melyeket az új határok teremtettek, és amelyek – egyéb feltételekkel kiegészülve – mélységében formálták át a több ezer kilométeres trianoni határ menti társadalom mindennapjait és mobilitási lehetőségeit. A váratlanul és újonnan létrejött határelményhez mint realitáshoz való kényszerű alkalmazkodás (vagy épp az ellene való lázadás) ugyanis felülírta a helyi közösségek addigi, jól megszokott életmódját, gazdasági, rokoni és egyéb kapcsolatait, határjárási stratégiáit.

A kismonográfia címadását – s ezzel a szerzői koncepciót is – szemügyre véve elmondhatjuk, hogy az egy olyan folyamatra utal, amelynek kiindulópontját az ideiglenesnek (és felülvizsgálhatónak) tekintett demarkációs vonalak, végpontját pedig a szilárdnak, illetve állandó (leküzdendő) akadálnak is vélt államhatár jelenti. A kötet tehát egyértelműen a határhelyzetet emeli konstrukciós erővé, egyrészt szemléltetve, hogy a határ önmagában nem értelmezhető, mivel létrejött két egymás melletti vagy egymással szemben álló terület (határvidék), valamint az ott élők és a határt birtoklók (államok) közötti konfrontáció, illetve folytonossági hiány (törésvonal) eredménye. Másrészt hangsúlyozva, hogy a határok nyitottabbá vagy zártabbá válásában – az állami/hatósági törekvéseken túl – kiemelt szerepe van a (tudományos szinteken eddig kevesebb figyelmet kapó) lokális közösségeknek, helyesebben az (alcímbe is kiemelt) határ menti társadalom konfliktusainak, a helyi lakosság alkalmazkodóképességének és pragmatizmusának, a határon átnyúló kapcsolati tőke kihasználásának, illetve a helyiek (politikai akaratot is felülíró) túlélési és megélhetési ösztönének is.

A könyv szerkezetileg nyolc tematikus fejezetre – illetve ezeken belül további kisebb alfejezetekre – oszlik. Koncepcióját tekintve a szerző a mikro- és a mezoszint, vagyis a határ menti lakosság és a határőrizeti feladatokat ellátó hatóságok/rendvédelmi szervek közötti ellentétekre, a főbb összeütközési pontokra fókuszál. Bencsik – megkönnyítve az olvasó dolgát – a fejezetek végén egy-egy összegzést, kitekintést is közöl, melyekben kiemeli az adott szakasz tényanyagát, vezérgondolatait.

A háború hosszú árnyéka címet viselő első fejezet a „Nagy Háború” határátlépéssel kapcsolatos következményeire helyezi a hangsúlyt, bemutatva, hogy az első világháború kitörése, majd eszkálálódása, továbbá a korábbi állami-birodalmi keretek felbomlása, az 1918 utáni utóháborúk elhúzódása, az új határvonalak létrejötte miként véget a korábbi szabad világnak, az útlevél és vízum nélküli határátlépési mechanizmus „idilljének”. Ezzel összefüggésben pedig – a nyugatias, rendvédelmi jellegű határrezsim rendszeréből kiszakadó, attól eltávolodó – Magyarország miként talált „helyet” a katonai jellegű, zártabb keleti határrezsim rendszerében vagy helyesebben: a Nyugat és Kelet közötti átmenetben. (Mintegy megkönnyítve az ország második világháború utáni szovjetizálását is.) A fejezet számba veszi azokat a háborús és egyéb körülményeket, folyamatokat (például a kötött gazdálkodás bevezetését, az áruforgalom bel-földi, illetve inter- és transzregionális korlátozását, a jogszabályi környezet félénkenti változását, a nacionalizmus és protekcionizmus erősödését, az államhatárok megszilárdulását), melyek egyrészt életre hívták a határok fokozott ellenőrzését, másrészt a harcok elültével is életben tartották azt. Ezzel generálva egy – a későbbi fejezetekben részletezett – lakossági és állami érdekkülönbséget, folytonos divergenciát, szembenállást.

A határőrizeti rendszer legfőbb sajátosságait bemutató – *Őrzők a strázsán* címet viselő – második fejezet elsősorban az állami érdekeket, illetve szabályokat a határkerületben betartatni hivatott hatóságok tevékenységére, illetve a határőrizet átalakulására, militarizálására helyezi a hangsúlyt. A szerző egyrészt szemlélteti a rendvédelmi/határőrizeti szervek (pénzügyőrség, csendőrség, államrendőrség, vámőrség) és a határt járó (legálisan/illegálisan átlépő) vagy csak a határ mentén élő helyi lakosság viszonyát, kapcsolatuk hektikusságát. Másrészt felvázolja a hatóságok „nemkívánatos elemek” (például a galíciai bevándorló/menekült zsidók, illetve a határon túli, nem magyar nemzetiségűek) és kémek elleni harcát, hangsúlyozva, hogy a kémektől való félelem – a bizalmatlan légkör, illetve a háború okozta feszültség(ek) határokon való kivételése következtében – nem csak Magyarországon volt jellemző. A hergelés, a gyűlöletkeltés, a határátlépés diszkriminatív jellegű korlátozása, a kiutasítás, kitoloncolás és vízum-megtagadás – más-más módokon, de – mindenütt része volt a kelet-közép-európai államok politikájának.

Az ezt követő fejezetek (3–7.) már az illegális határátlépés jelenségével, illetve annak különböző jogi eseteivel foglalkoznak, bemutatva az ország legkülönbözőbb határ menti vidékén élő, mégis azonos problémákkal és kihívásokkal szembesülő emberek próbálkozásait, a szabályok kijátszására tett sikeres vagy sikertelen kísérleteit. Az első világháború után Kelet-Közép-Európában sok más helyen (így a lengyel–német, a csehszlovák–német és a lengyel–román határon) is problémát okozott, hogy az addig összetartozó határ menti területeken határváltozásra került sor. A határ menti társadalomban és annak konfliktusaiban tehát ahány határszakasz, annyiféle határjelleg, határfelfogás tükröződött. Van azonban, ami mindenhol azonos. Hiszen a határőrizet kiépítése, a demarkációs vonalak megmerevedése, a kettős birtokosság, a kishatár-forgalom megszervezése, az elszakított családok kapcsolattartásának megkönnyítése, a kémek és csempészek elleni harc – sok egyéb mellett – a határ minden pontján problémát, illetve megoldásra váró feladatot jelentett. Ezt a kötet esettanulmány jellegű, a lakossági reakciókra fókuszáló fejezetei a továbbiakban szemléltetik.

A *Rokonlátogatók* elnevezésű harmadik fejezet példákat és történeteket hoz a személyes, illetve az állami szinteken is propagált revízió reményében táplált magyar–magyar kapcsolattartás nehézségeire, a szomszéd faluba tett rokonlátogatások körülményességére. Bemutatva, hogy a határ menti közösségek hogyan fogadták vagy utasították el azt, hogy a határon túlra került családtagjaik, barátaik meglátogatása már nem egyszerű kirándulásnak, hanem akár törvénybe ütköző tettek is minősülhetett. A szabályos határátlépéshez hatósági okmányra/igazolványra volt szükség, ám ezek beszerzése – például a határátlépési pontok szőrványossága miatt – kö-

rülményes és időigényes volt, így egyesek ezek nélkül is útnak indultak. Utóbbi azért is volt megszokott gyakorlat, mivel az addig jórészt határtapasztalat nélkül élő embereknek – főként sürgős esetben – meg sem fordult a fejében, hogy a határ átlépéséhez „holmi igazolvány” (42.) kiváltására is szükség van. Egyszerűen tették, amit korábban is: mezei utakon átsétáltak a szomszéd faluba, mit sem tudva arról, hogy ez már illegális.

A *Földművelők nehezített pályán* címet viselő negyedik fejezet a kisebb határszéli forgalom kiépítésére, újjászerveződésére, fenntartására, illetve mértékére vonatkozóan tesz megállapításokat, kiemelten kezelve a kettősbirtokosság intézményét. A szerző ezzel összefüggésben demonstrálja azon birtokosok hétköznapi nehézségeit, akiknek földjük megművelése, vagyis megélhetésük érdekében határt „kellett” sérteniük, amíg a határszéli úti igazolványok bevezetése, illetve a kishatárforgalom hosszasan elhúzódó rendezése (az 1920-as évek második felében) nem könnyített helyzetükön.

A munka ötödik és hatodik fejezete – *Magán-külkereskedelem és Jogi esetek* címmel – az 1920-as évekbeli Magyarország valamennyi határvonalán intenzíven folyó csempészetéről, illetve annak jogi hátteréről ad áttekintést, szemléltetve a feketézés motivációit, általános és egyedi jelenségeit, illetve egy-egy esetre fókuszálva a csempészek ellen indított hatósági eljárások fontosságait. A szerző plasztikusan példázza a korabeli jogalkotás és -értelmezés kaotikusságát, az ítélkezési illetékességek zűrzavarát, illetve ebből adódóan a hatósági ítéletek – személyes elfogultságot sem nélkülöző – kavalkádját. Továbbá demonstrálja a kiszabott büntetési tételeknek a jogsértéstől (okmány nélküli rokonlátogatás, kettősbirtokos határsértés vagy csempészet), az adott határszakasztól (román, csehszlovák, osztrák) és az ítélkező hatóságtól – az uzorabíróság jogi szakszerűségétől, a (fő)szolgabírák személyétől, hozzáállásától (néhol megengedő/elnéző, máshol nyers, esetleg bosszúszomjas bürokrata) – is függő viszonylagosságát, következtelenségét. Ehhez kapcsolódóan a kötet továbbgondolásra érdemes módon felveti, hogy 1945 után a jogrend torzulása vajon valóban csak szovjet import révén ment végbe, vagy esetleg „nemzeti hagyományokra” is épült.

A hetedik – *Fegyverdörgés békeidőben* című – fejezet a határ mentén mindennappossá váló erőszakot mutatja be. Magyarország és a vele határos kisantant országok (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) feszült viszonyával összefüggésben megismerhetjük a határőrizeti szervek és a lakosság, valamint a szomszédos hatóságok egymás közötti összetűzéseit, fegyveres konfliktusait: a szóváltásoktól az átlövéseken keresztül egészen a halálos sebesülésekig. A fejezet nyomon követi azt is, hogy milyen diplomáciai lépések követ(het)ték az egyes határc incidenseket.

A kötet összegző és egyben záróegysége – a *Territorializálódás* címet viselő nyolcadik fejezet – arra keresi a választ, hogy a részleteiben tárgyalt folyamatok együttese miként alakította Magyarországot és a határ menti társadalom történelmét. Vagyis a határok megszilárdulása és azok szigorú ellenőrzés alatt tartása (a territorializálódás) mennyire volt államérdek, nemzeti érdek vagy épp lakossági érdek. Továbbá ezen – a háborús évek előrehaladtával fokozódó, makroszinten irányított – kontrollfolyamatot miként írta aztán felül a végcélért, vagyis a deterritorializálódásért tett erőfeszítés, a határon inneni és túli kapcsolatok fenntartása.

Összességében a kötet – azon túl, hogy példák tucatjaival cáfolja a „mindent elválasztó határ” nemzeti szinteken túlhangsúlyozott képzetét – tartalmaz válaszokat az azon kérdésekre, hogy miként fogadták, illetve alakították az eseményeket a hétköznapi emberek emóciói, valamint a helyi érdekek. Mit kezdett, illetve miként tudott megbarátkozni a határsávba kerülő lakosság a határnélküliséget felváltó, újonnan megtapasztalt határélménnyel? Melyek voltak a száz évvel korábbi határhúzás helyi, hétköznapi szintjén is érzékelhető – eddig kevésbé hangsúlyozott – társadalmi-gazdasági következményei? A kismonográfia jegyzetapparátusából kitűnik, hogy a szerző széles forrásbázisra építette megállapításait. Kutatása elsődlegesen az országos és megyei gyűjtőkörű archívumok, levéltárak iratanyagára, korabeli sajtóforrásokra, il-

letve egyéb publikált forrásokra (egyebek mellett közlönyök, adattárak, képviselőházi naplók adataira) támaszkodik. Szekunder forrásként – a nemzetközi kitekintés és az összehasonlítás céljával is – Bencsik felhasználta a kelet-közép-európai térség határproblémáinak vizsgálatával foglalkozó magyar és idegen nyelvű szakirodalmat is. A hazai kutatások közül kiemelten kamatoztatta a néprajzi/etnográfiai, rendvédelem-történeti, határforgalmi és (fekete)kereskedelem-történeti kutatások eredményeit. A kötetben való tájékozódást személy- és helységnév-mutató segíti.

Kutatási területem révén a határkérdés és a csempészettörténet témáját, illetve e téma – a kötet előszavában részletezett – kutatási nehézségeit (rossz forrásadottságok, előzetes kutatások hiánya) magam is jól ismerem. Emiatt is határozottan állíthatom, hogy Bencsik Péter komoly feladatot vállalt magára figyelemfelhívásnak – egy kiterjedt kutatás kezdőlépésének – tekintett kötetével, különösen, ha a kisonográfában felvetett, rendkívül szerteágazó kérdésekre, illetve az ehhez kapcsolódó kutatás térbeli dimenzióira (is) gondolunk. Nem túlzás azt állítani, hogy Bencsik a vármegyei levéltárakban sok esetben tűt keresett a szénakazalban, ennek ellenére rendkívül alapos és gondos munkát végzett, miközben – ha nem is teljeskörűen, de – részletekbe menően és kritikus szemlélettel rekonstruálta a határrezsim 1920-as évekbeli működését, illetve a határ menti életet szabályozó rendelkezéseket és a benne élő emberek mindennapi életét, konfliktusait.

Nagy Adrienn

EGY VILÁGRASZÓLÓ TÖRTÉNET

Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve

Szerk. Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás

ELKH BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 692 oldal

Magyarország a 20. században (csökkenő) méretéből és földrajzi helyzetéből adódóan ritkán játszott meghatározó szerepet a globális történelemben. Az 1956. október 23-án kitört forradalom és szabadságharc, majd annak leverése és az ezt kiváltó kényszerű migráció azonban világszerte ismertté tette az országot. Az 1956. november 4-én megindult szovjet támadás, majd a politikai visszarendeződés és megtorlások miatt a következő hónapokban mintegy 200 000 ember hagyta el az országot. Az 1989-es kelet-európai rendszerváltozásokig hivatalosan „ellenforradalomként” definiálták az eseményeket, és a külföldre kényszerült magyarok sem kaphattak helyet a szocialista kánonban. Ennek következtében az 1980-as évek végéig az 1956-os magyar menekültkérdéssel csak nyugat-európai és tengerentúli szerzők foglalkoz(hat)tak. 1990 után – ahogy a forradalmi eseményekkel, úgy a menekültkérdés részleteivel kapcsolatban is – számtalan új forrás és kutatói szempont került előtérbe. A kutatók leginkább a menekülés személyes történetei és az integráció folyamatai iránt érdeklődtek, aminek következtében majd minden befogadó országra vonatkozólag elkészültek – igaz eltérő mélységben és minőségben – az ’56-os menekültek történeteivel foglalkozó munkák.

A tárgyalt kötet – ahogy arra az alcím is utal – egy olyan kézikönyv, amely átfogó képet ad a menekültválság történetéről, annak állomásairól, legfontosabb adatairól, számairól, valamint a nagyobb befogadó államok politikai és társadalmi viszonyulásáról és egyáltalán: a világ közvéleményében kialakított képről. Az 1956-os magyar menekültkérdés ugyanis olyan nemzetközi ügy lett, amely új irányokat és közös eljárásmodokat indított el a migráció globális kezelésében. Menekültválságok korábban is voltak, ám azok nem kaptak ekkora figyelmet,